

TELEKI JÓZSEF

TANULMÁNYOK
AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR
ALAPÍTÓJÁRÓL ÉS A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELSŐ ELNÖKÉRŐL

40
(115)

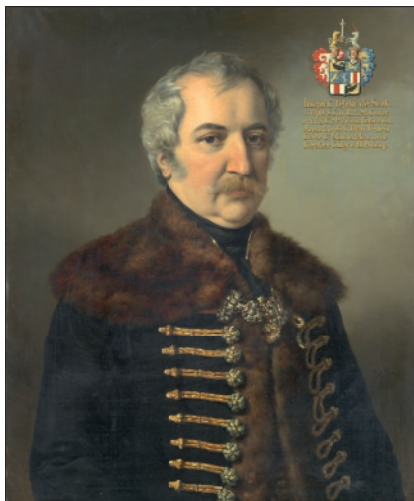
ÚJ SOROZAT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRÁNAK KÖZLEMÉNYEI

TELEKI JÓZSEF

TANULMÁNYOK
AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR
ALAPÍTÓJÁRÓL ÉS A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELSŐ ELNÖKÉRŐL

Gróf Teleki József

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

PUBLICATIONES
BIBLIOTHECAE ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

40₍₁₁₅₎
ÚJ SOROZAT

SOROZATSZERKESZTŐ:
GAÁLNÉ KALYDY DÓRA

TELEKI JÓZSEF

TANULMÁNYOK AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR ALAPÍTÓJÁRÓL
ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELSŐ ELNÖKÉRŐL

SZERKESZTETTE:
MOLNÁR ANDREA

BUDAPEST

2019

Készült a Magyar Tudományos Akadémia,
valamint a 2019. évi Magyar Tudomány Ünnepe Programtanácsának
támogatásával

ISBN 978-963-7451-47-8
ISBN 978-963-7451-48-5 (pdf)
ISSN 0133-8862
DOI 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI

Felelős kiadó:
Monok István, az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója

Tipográfia és tördelés:
FoKa art

Nyomdai munkálatok:
Alföldi Nyomda Zrt., 4027 Debrecen, Böszörményi út 6.
Felelős vezető:
György Géza vezérigazgató

A borítón Barabás Miklós: Teleki József portréja (1836),
a kép az Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményének tulajdona
A belső címlapon Barabás Miklós: Teleki József portréja (1842),
a kép a Szlovák Nemzeti Múzeum Bajmóci Vármúzeum tulajdona

TARTALOM

BEVEZETŐ	7
KOLLÁR ZSUZSANNA Tekintélyépítési stratégiák a Teleki családban	9
SZABÓ ÁDÁM A Teleki család és a könyvek	43
SZABÓ ÁDÁM Teleki-gyűjtemény az Akadémián. Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója	68
SALLAI ÁGNES – SZABÓ ÁDÁM Vegyten az Akadémiai Könyvtár alapító állományában	122
MÁZI BÉLA „...egy kis revolutio az Academiában is...” A Magyar Tudományos Akadémia heti üléseinek jegyzőkönyvei 1848. március 20. és 1849. július 2. között	145
HURSÁN SZABOLCS Batthyány-könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban	196
FÜGGELÉK A gróf Teleki család könyvgyűjtő és könyvtáralapító tagjainak családfája	217
NÉVMUTATÓ	220

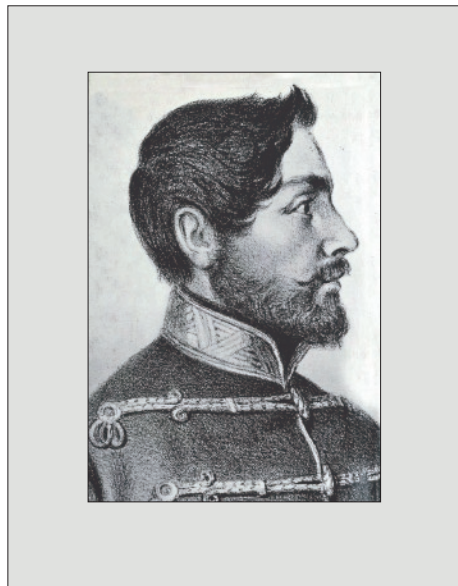
3. kép Teleki József (1738–1796) portréja. Ismeretlen festő, Teleki Téka, Marosvásárhely

4. kép A Teleki-palota 1837-ben a budai Szentgyörgy téren, Vasquez litográfiája

5. kép Habsburg-Lotharingiai József Antal János főherceg (1776–1847), József nádor, Magyarország nádora. Barabás Miklós festménye, 1846

6. kép Kazinczy Lajos (1820–1849), Kazinczy Ferenc legfiatalabb gyermeke, Teleki József pártfogoltja, a „tizenötödik aradi vértanú”

SZABÓ ÁDÁM

A Teleki család és a könyvek

Amíg Széchenyi István akadémiaalapító felszólalása az 1825-ös diétán figyelmet és meglepetést keltett, addig Teleki József gróf következő évi bejelentése, amellyel családi könyvtárakat felajánlotta a frissen alakult intézmény javára, ha nagyvonalúságában nem is maradt el a „legnagyobb magyar” gesztusa mögött, az őt ismerő hallgatókat valószínűleg nem érte annyira váratlanul. Nemcsak azért számíthattak valami efféle a részéről, mert mind ő, mind az édesapja, Teleki László aktívan részt vettek a magyar tudományosság szervezésében és művelésében, hanem azért is, mert a könyvek szeretete, ismerete és gyűjtése generációkra visszamenőleg a familia számos tagját jellemezte, úgyszólván családi hagyománynak számított. Ha tehát akadt olyan gyűjtemény az országban, amely méltó volt rá, hogy a nemzet első számú tudományos könyvtárának az alapját képezze, akkor a százötven éves tradíción alapuló, három generáción át fejlesztett pesti bibliotéka kétségkívül ebbe a kategóriába tartozott. A jelen tanulmány ennek a rendkívüli kulturális háttérnek az érzékeltetése végett nagy vonalakban bemutatja a Telekiek könyvgyűjtő tevékenységét: a saját kollekcióval rendelkező családtagok könyvtárának jellegére, sorsára vonatkozó adatokat, az első dokumentált eseményektől az akadémiai könyvtáralapítás, illetve az alapító Teleki József koráig.¹

A bibliofil hajlam valóban egyidősnek mondható a család felemelkedésével: már a grófi címet szerző és a familia jövőjét megalapozó erdélyi kancellárnak, Teleki Mihálynak (1634–1690) az apjáról, Teleki János (?–1648) kővári kapitányról feljegyezték, hogy voltak könyvei.² Maga a kancellár pedig, aki politikai tevékenysége mellett rengeteg időt és anyagi forrást áldozott a hazai kultúra fejlesztésére, komolyan foglalkozott könyvgyűjtéssel. Magához vette apja könyv-

DOI-azonosító: 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.2

- 1 Magának az Akadémiai Könyvtárnak, illetve az alapító állományának a történetét e kötet *Teleki-gyűjtemény az Akadémián* című tanulmánya mutatja be.
- 2 F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 188.

tárát (amit olvasnivaló nélkül maradt édesanyja egy kissé nehezményezett), és levelei tanúsága szerint alaposan kihasználta kapcsolatrendszerét, hogy minél több új vagy értékes kiadványra tegyen szert, amelyeket aztán ismerőseinek is a rendelkezésére bocsátott. (1. kép) Ezenkívül a könyvnyomtatást és a könyvterjesztést szintén bőkezűen támogatta. Teljes lista nem maradt fenn a könyvtáráról, de annak jellegét a források alapján nagyjából meg lehet állapítani. A korszak szokásainak megfelelően elsősorban vallásos műveket szerzett be, mindenekelőtt a bibliafordításokat és kegyességi irodalmat.³ Ezenkívül jelentős számban rendelkezett Magyarország és Erdély történetére vonatkozó dokumentumokkal mind kéziratos, mind nyomtatott formában, bár ezek beszerzése valószínűleg nem a kancellár történelmi érdeklődésének volt köszönhető, hanem aktuálpolitikai felhasználhatóságuknak.⁴

A könyvek iránti érdeklődés, és egyáltalán a művelődésre való igény a kancellár gyermekeit is jellemezte, amiben jelentősen közrejátszott, hogy Teleki Mihály nagy gondot fordított a nevelésükre, még lányait is alapos oktatásban részesítette.⁵ Fiait nem csupán iskolába járatta, illetve tanárt fogadott melléjük, hanem az olvasmánylistájuk összeállításával is személyesen foglalkozott. Erre vonatkozóan mindenekelőtt legidősebb fia, a fiatalon elhunyt János (Jankó, 1662–1679) esetében állnak rendelkezésre adatok. A tizenéves ifjú kezébe adott könyvek alapján elmondhatjuk, hogy az apa saját politikusi életműve folytatójaként közéleti pályára szánta fiát. Nem elégedve meg a hagyományos oktatás által előírt tananyaggal, Jankónak elsősorban is nem klasszikus olvasmányokat vagy vallásos elmélkedéseket, hanem földrajzi, világtörténelmi, s ami a legfontosabb, hazai történelmi tárgyú könyveket ajándékozott.⁶

Hasonló volt a helyzet a második fiúval, ifjabb Teleki Mihálllyal (1671–1720), aki ténylegesen apja nyomdokaiba lépett, ha politikai pályája jóval szerényebb ívet is írt le a kancellárénál. Irodalmilag azonban önálló munkái is napvilágot láttak,

3 HERPEI István, *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez (Töredék) = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1971a, 13–31, ott 24–27.

4 *Erdélyi könyvesházak III. (1563–1757)*, szerk. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1994, 127–135.

5 HERPEI 1971a, i. m., 19.

6 HERPEI István, *Teleki Jankó és könyvtára = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1971b, 32–38, ott 35.

naplóíróként⁷ és műfordítóként⁸ egyaránt ismert. Könyveiről csak egy rövid lista maradt fenn, de megállapítható belőle, hogy nála is a vallási, klasszikus és történelmi olvasmányok domináltak.⁹

A kancellár Pál nevű harmadik fia (1677–1712 k.) nagyenyedi tanulmányai után peregrinációra indult, és 1695–1699 között az odera-frankfurti, franekeri és marburgi egyetemet látogatta, de eljutott Berlinbe, Hágába, Londonba, Oxfordba, Gloucesterbe, Cambridge-be, Párizsba és Svájcba is. Útja során igyekezett könyveket vásárolni, amelyek töredékes listája kéziratos formában maradt fenn.¹⁰ Ennek alapján gyűjteménye a bátyjához hasonlított, de kedvezőbb helyzetéből adódóan mind mennyiségileg, mind minőségileg nagyobb értéket képviseltek az általa beszerzett művek. A történelmi, jogi munkák mellett a teológiai, filozófiai irodalom még mindig nagyobb részt foglal el a világiak könyvtárában is – a kortárs könyvjegyzékek Telekiéhez hasonlóan bizonyosságai ennek. Figyelmet érdemel azonban újonnan vásárolt könyvei között a klasszikus és főként bibliai filológiai tárgyú művek viszonylag nagy száma (Schicard,¹¹ Rosinus,¹² Clerc,¹³ Courcelles¹⁴ stb.); ugyanígy a modern nyelvek jelenléte (itt főképpen nyelvtanulási célból: Castelli,¹⁵ Fenne,¹⁶ Pepliers¹⁷). Ritkán ugyan, de azért találkozunk könnyedebb olvasmányokkal és „korszerű” művekkel, mint például az *Udvári ember*¹⁸ francia fordítása és a Pál volt praeceptorának dörgedelmeit kiváltó „*Meursius*¹⁹ *fertelmes eleganciái*”²⁰

7 *Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója*, szerk. TEMESI Alfréd, Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1960.

8 HERPEI 1971a, i. m., 29.

9 MONOK, NÉMETH, VARGA 1994, i. m., 138–139.

10 *Uo.*, 142–147.

11 Wilhelm SCHICKARD: *Jus regium Hebraeorum e tenebris rabbinicis erutum & luci donatum.*

12 Johannes ROSINUS (Johann ROSZFELD): *Antiquitatum Romanarum corpus absolutissimum*, Amsterdam, Schalamon Schouten. 1743

13 Jean LE CLERC: *Ars critica; Pentateuchus, sive Mosis prophetae libri quinque.*

14 Étienne COURCELLES (ed): *Η Καινή Διαθήκη / Novum Testamentum.*

15 Nicolo CASTELLI: *Dizionario italiano-tedesco e tedesco-italiano.*

16 François DE FENNE: *Institutio linguae Gallicae.*

17 Jean Robert DES PEPLIERS: *Grammaire royale françoise et allemande.*

18 Baldassare CASTIGLIONE: *Il cortegiano.* Francia nyelven 1537-ben, 1538-ban, 1585-ben és 1690-ben is jelent meg fordítása.

19 Johannes MEURSIUS (Johannes VAN MEURS): *Elegantiae Latini sermonis, seu Aloisia Sigea Toletana de arcanis Amoris et Veneris.*

20 FONT Zsuzsa, *Utószó = Teleki Pál külföldi tanulmányútja (Fontes Rerum Scholasticarum III.)*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1989, 411–424, ott 422.

A kultúrtörténetben kevésbé ismert a negyedik fiú, József (1675–1732), akinek inkább második felesége, Árva Bethlen Kata (2. kép) kapcsán említik a nevét, könyvgyűjtési szempontból azonban Mihály gyermekei közül ő a legjelentősebb. Összeállított a 18. század eleji erdélyi viszonylatban jelentősnek mondható, mintegy hétszáz kötetből álló könyvtárat, amelyet végakaratóban (néhány, a család gyermekeinek szánt tankönyv kivételével) az enyedi kollégiumnak adományozott. Köztudott, hogy az enyedi Bethlen Könyvtárnak csak töredéke vészelte át az 1849-es eseményeket, így a Teleki-adomány is jórészt elpusztult.²¹ Ennek ellenére Teleki József könyvtárának rekonstrukciója – a napjainkban is rendelkezésünkre álló két 18. századi kéziratos katalógus alapján – megtörtént.²² Alapját a kancellártól tankönyvként kapott kiadványok jelentették, amit aztán hozzáértő személyek, valószínűleg József udvari lelkészei segítségével bővítettek. Feltételezhetően az állományba olvasztották továbbá a gróf fiatalon elhunyt fiának, ifjabb Józsefnek (1701–1729) könyvtárának nagyobbik részét.²³ Ezenkívül az apa 1732-ben bekövetkezett halála után kiadott művek is szerepelnek a listákon, amelyek valószínűleg egy később élt családtag adományát jelentik. A könyvtár tartalmát illetően a túlsúlyban lévő történelmi és teológiai könyvek mellett a jogi, földrajzi és utazási könyvek, tankönyvek, szótárak, antik auktorok, pedagógiai és orvosi könyvek is jelen voltak a gyűjteményben. A nyelvi megoszlás a latin domináns szerepét mutatja (a művek több mint nyolcvan százaléka), ennél jóval kevesebb volt a magyar és német kiadvány (öt-hét százalék), más nyelvű mű pedig csak elvétve akadt a bibliotékában. Időbeli megoszlás szerint a 17. századi könyvek voltak többségben, a kortársnak tekinthető irodalom az össz mennyiség körülbelül egyharmadát tette ki. Egy tekintélyes és értékes, sokrétű, bár valamelyest elavultnak mondható könyvállományról volt tehát szó, amelynek jellemzői alapvetően megegyeztek a többi fivér gyűjteményének tulajdonságaival.

A kancellár legfiatalabb fia, Sándor (1679–1760) szintén könyves ember hírében állt, amit néhány fennmaradt jegyzék is bizonyít. Ismert például egy 1722-ben

21 Érdekes, hogy a könyveknek a kollégiumi állományból való kikerülésére is van példa; a gyűjtemény egyik legismertebb és legértékesebb darabja, az ún. Nagyenyedi-kódex ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található.

22 A könyvtár rekonstrukcióját RÁCZ Emese hajtotta végre. Erről írt tanulmánya: „*Bibliothecam (...) az Enyedi Collegiumnak maradjon: Teleki József (1675-1732) könyves mecénatúrja = A Telekiek és a kultúra*, szerk. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, Masterdruck Nyomda, 2017, 91–112.

23 Egy nemrég előkerült, ifjabb Teleki József által beszerzett disszertációkat tartalmazó lista mindazonáltal azt mutatja, hogy máshová is kerültek könyvek a hagyatékából. Lásd. GORDÁN Edina, *Ifj. Teleki József (1701-1729) disszertációgyűjteménye = A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Református Teológiai Intézet, 2019, 162–166.

készült felsorolás, amely az általa Bécsből rendelt könyveket tartalmazza, egy másik listán a kötetésre előkészített példányok szerepelnek, de annak is maradt nyoma, hogy Teleki Sándor mint a marosvásárhelyi és nagyenyedi kollégium kurátora saját könyvei közül adományozott néhányat az iskolai könyvtárak gyarapítására. A marosvásárhelyi könyvtárban van egy 126 tételt tartalmazó jegyzék a Sándor birtokában lévő nyomtatványokról és kéziratokról, de ennek adatai hiányosak, így pontos képet nem lehet alkotni a gyűjteményéről. A saját könyvtárának gyarapítása mellett a gyermekei színvonalas oktatásáról is igyekezett gondoskodni: fennmaradtak könyvjegyzékek, amelyek két idősebb fia, Miklós (1704–1746) és László (1710–1778) diákéveik alatt olvasott könyveit tartalmazzák. E könyveket részben az apjuk könyvtárából közvetlenül kapták, részben maguktól, de az ő kezdeményezésére vásárolták meg. Ezek a kiadványok a korabeli alpműveltség elsajátítását célozták: ókori klasszikusok, illetve vallási, földrajzi, történelmi stb. ismereteket összefoglaló tankönyvek voltak. A legkisebb fiú, a híres marosvásárhelyi Teleki Tékát megalapító Sámuel (1739–1822) művelődésére időközben bekövetkezett halála miatt kevesebb hatást gyakorolt.²⁴

A következő Teleki-generáció tagjai, vagyis a kancellár unokái közül többen is érdeklődésre tarthatnak számot könyvgyűjtő tevékenységük miatt. A fent említett ifjabbik Józsefet például unokatestvérével, Ádámmal együtt küldték európai *Kavaliertours*-ra apáik, az idősebb József és Pál, amely során a tudományok elsajátítása ugyan csak másodlagos cél volt a kapcsolatteremtés és a társasági tapasztalatszerzés mellett, de József ennek ellenére is vásárolt könyveket, amelyek halála után apja bibliotékájába kerültek. Ádám nem mutatott különösebb bibliofil hajlamot (egyedül versírással foglalkozott), de egyetlen fiúgyermekként bizonyára megörökölte szülei könyveinek nagy részét, amelyeket aztán hasonló fiára hagyott.²⁵

Sándor fiai közül elsőként Teleki Lászlót (1710–1778) érdemes említeni, akiben a könyvek iránti érdeklődést nem annyira apai felmenői, mint inkább a felesége, Ráday Eszter és annak rokonsága alakította ki. Fiatal házasként határozta el, hogy saját könyvtárat hoz létre, s mivel komoly, több tudományágat felölelő gyűjteményt tervezett, Huszti Andrásához, az *Ó és Ujj Dácia* hányatott sorsú szerzőjéhez fordult tanácsért. Huszti fennmaradt levelében tizenhét, majdnem kizárólag jogi munkát sorolt fel és ajánlott a figyelmébe, s azt ígérte Telekinek,

24 A két fiú tankönyveinek listájáról lásd GORDÁN Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) könyvjegyzékei = *A reformáció öröksége*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018, 520–543.

25 EGYED Emese, *Apák és fiúk a Széki gróf Teleki családban 1700–1841 = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad–Budapest, Partium Kiadó, 2014, 79–96, ott 81–82.

hogy „Más alkalmatossággal annyit írok, hogy egy kis Bibliotheca legyen belőle, külön-külön minden Scientiákra. Az aláhúzott könyveket feltétlenül vegye meg.” A további fejleményekről nem maradt forrás, így nem tudjuk, mivé fejlődött Teleki László könyvtára; arra azonban van adat, hogy Ráday Pálnéból, Ráday Gedeonból, Ráday Eszterből és a férjéből, Teleki Lászlóból egy családi-szellemi kör alakult ki, amelyhez Teleki László nagynénje, Árva Bethlen Kata, s az ő udvari papja, Bod Péter, majd a házaspár felcseperedő gyermekei is csatlakoztak, kölcsönösen támogatták egymást a könyvgyűjtésben, elsősorban pedig azon fáradoztak valamennyien, hogy Ráday Gedeon könyvtárát gazdagítsák. Különösen sok régi könyvet szerzett meg Erdélyben Bod a Ráday-gyűjtemény részére, ugyanakkor ő volt a könyvtár egyik első hasznélvezője is, mert Ráday készségesen kölcsönadta neki a munkájához szükséges könyveket.²⁶

Az egész generációban, sőt a 18–19. századi erdélyi kultúrában is kimagaslónak számít Teleki Sámuel (1739–1822), Teleki Sándor második házasságából született legifjabb fia, az európai hírnév marosvásárhelyi Teleki Téka alapítója, akinek könyvgyűjtő tevékenységét kitűnő monográfiájában Deé Nagy Anikó dolgozta fel.²⁷ Ő is gondos nevelésben részesült otthon, a tudományok és a könyvek szeretetét azonban főleg ifjúkorában sajátította el, amikor egy generációval későbbi, vele mégis azonos korú unokafivérével, Józseffel (1738–1796) és Ádámmal (1740–1792) többéves tanulmányutat tett Bázelen, Hollandiában és Franciaországban. A két rokon később szintén saját könyvtárat hozott létre, így érdeklődésük feltétlenül hatott Sámuelre, amint arról levelezésük tanúskodik; emellett szellemi látókörének kitágulása, a tudományos és tanulmányi lehetőségek bővülése önmagában is serkentő hatással bírt. Külön ki kell emelni egyik bázeli tanárát, Christoph Beck professzort, aki elsőként látta el Sámuel könyvgyűjtésre vonatkozó módszertani tanácsokkal. Részben tehát neki köszönhető, hogy a fiatal gróf első beszerzései már univerzális érdeklődésre és céltudatos vásárlásra utalnak: a külföldi út során vásárolt mintegy másfélezer kötet között a tanulmányokhoz szükséges tudományos művek mellett olyanok is akadtak, amelyek tárgya nem kapcsolódott közvetlenül az akadémiai tanulmányaihoz. Találunk köztük egyháztörténeti műveket, Erdély és Magyarország történetére vonatkozó munkákat, sőt még olyanokat is, amelyek miatt Sámuelnek problémája akadt a bécsi cenzúrával. További hozadéka volt a vásárlásoknak, hogy elkezdett kiépülni az a kapcsolati hálózat, amelynek segítségével Sámuel a későbbi évtizedek alatt Erdélyben tartózkodva is a megfelelő művek beszerzésével tudta gyarapítani kollekciónak.

²⁶ F. CSANAK 1983, i. m., 188.

²⁷ DEÉ NAGY 1997, i. m., 157–230.

Hazatérve a családi gazdaság ügyes-bajos dolgai és a közéleti pálya mellett elődeikhez hasonlóan részt vett a tudományos élet szervezésében és a protestáns vallás, valamint az iskolaügy támogatásában, de mindezen elfoglaltságok mellett már a kezdetektől igyekezett folytatni a könyvgyűjtést, tájékozódni a vásárlási lehetőségekről, az aktuális árverésekről és a nemzetközi piacon megjelenő újdonságokról, amihez a külföldön tanuló erdélyi diákok közvetítését vette igénybe, egykori tanáraival konzultált, illetve közvetlenül a nyomdászokkal és könyvterjesztőkkel lépett kapcsolatba. Ágenst nem alkalmazott, személyesen irányította mintegy huszonöt országra kiterjedő hálózatát, amelyet 1787-es költözése után, amikor tartósan Bécsben telepedett le, tovább bővített. A közvetlen vásárláson kívül ajándékozás révén is számos könyv birtokába jutott. Könyvtárát lakhelyváltogatás esetén mindig magával vitte, és az olvasók szolgálatába állította olyan tudósok munkáját támogatva, mint Bod Péter, Benkő József vagy Cornides Dániel.

Sámuel 1797-től kezdve foglalkozott komolyan a gondolattal, hogy Marosvásárhelyen állandó épületet emeljen a könyvtárának. Ebben az évben kötött szerződést Türk Anton kőművespallérral, majd annak halála után, 1799-ben Schlaf Ignáccal, aki az építkezés tényleges megvalósítója lett. A kivitelezés 1799-ben indult el, innentől kezdve folyamatosan haladt, és bár a belső munkálatok meglehetősen elhúzódtak (sőt, a könyvtár bővülését követve gyakorlatilag állandóan zajlottak), 1802 nyarán már a könyvtárterem berendezésére került sor, amit az intézmény hivatalos megnyitása követett.

A negyvenezer kötetre rúgó bibliotékának nemcsak az elhelyezésére, hanem a rendszerezésére is odafigyelt a tulajdonos. A több évtizedes könyvgyűjtés alatt számos katalógus készült az állományról számos céllal, a századforduló körüli években pedig nyomtatott katalógusokat adtak ki róla. Az 1796-os első kötet²⁸ Sámuel kedvenceit, a görög-római klasszikusokat tartalmazta, az 1800-ban megjelenő második²⁹ a teológiai, jogi, filozófiai, nyelvészeti, régészeti, történelmi és

²⁸ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Prima. Auctores Classicos Graecos et Latinos ex optimis editionibus ordine chronologico dispositos eorumque Opera et Fragmenta coniunctim edita; Patres denique et Scriptores Ecclesiasticos Veteres complexa. Cum brevi vitarum descriptione, et notatione temporis, quo quisque circiter vixerit, adiectis passim Eruditorum iudiciis*, Bécs, Excud. Fr. Markid. Pulio. Typis per Sam. Falka Bikfalvenssem Transilvanum Sculptis, in Typographi Baumeister, 1796.

²⁹ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Secunda. Classes Theologicam, Historico-Ecclesiasticam, Juridico-Politicam, Philosophicam, Philologicam, Antiquariam, Historicam et Litterariam complexa. Praemittuntur Leges Bibliothecariae cum Supplementis et Emendationibus Partis Primae*, Bécs, Schmidt, 1800.

irodalomtörténeti munkákat, az 1811-es harmadik³⁰ a Magyarország és Erdély történelmével foglalkozó kiadványokat, illetve Sámuel feleségének, az 1797-ben elhunyt Bethlen Zsuzsannának saját gyűjteményét. A negyedikben, amelyik 1819-ben jelent meg,³¹ az előző három kiegészítései szerepeltek. Hasonló módon az ezután beszerzett könyvekről is készített egy listát, de ennek megjelentetésében 1822-ben bekövetkezett halála megakadályozta, így a jegyzék kéziratos formában maradt egészen 2002-ig, amikor Deé Nagy Anikó felfedezte a Kolozsvári Állami Levéltárban lappangó példányt, és az Országos Széchényi Könyvtár, valamint a Teleki-Bolyai Könyvtár gondozásában elkészült annak nyomtatott kiadása.³²

Ami a könyvtár tartalmát és értékét illeti, az a gyűjtéshez, a rendszerezéshez és az elhelyezéshez hasonlóan méltó módon tükrözi a bibliofil gróf műveltségét és elhivatottságát. (3. kép) A gyűjtemény a nyilvános könyvtár követelményeinek megfelelően elsősorban a klasszikus szépirodalom, valamint az egyes szaktudományok történetét és korabeli eredményeit tárgyaló műveket tartalmazza. Természetesen bőven kerültek a gyűjteménybe könyvészeti értékek és ritkaságok. Ez utóbbiak közé tartozik a Tékába került ötvenkét ösnyomtatvány, amelyek nemcsak vallásos tárgyúak, hanem a születő világi tudományok is szerepelnek bennük. Hasonlóan értékesek a humanista tudósok, filológusok által szerkesztett, 16–17. századi editio princepsok, valamint a műkincseket, múzeumi gyűjteményeket ábrázoló metszetek. Magyar szempontból ugyanilyen illusztris darabok a hazai nyomdászat korai termékei, például Johannes Honterus vagy Heltai Gáspár kiadványai. Az állomány nagyobbik részét viszont – a könyvtáralapítás tulajdonképpeni céljának megfelelően – a korabeli tudományos munkák tették ki, bár ezek korszerűségét természetesen a beszerzési nehézségek figyelembe vételével kell értékelni. Néhány esetben pedig, amikor a hagyományos műveltség alapját jelentő munkákról volt szó, nem a minél frissebb kiadás számított. Sámuel – mint az első katalógus mutatja – különös előszeretettel vásárolt görög és latin klasszikusokat, valamint humanista műveket is, Janus Pannonius kiadását pedig ő maga rendezte sajtó alá.³³ Az ókori irodalom mellett nagy részt foglalt el a jog, a filozófia és a történelem,

30 *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Tertia. Scriptorum Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa, cum Catalogo Librorum Hungaric. conjugis desideratissimae Susannae Com. Bethlen de Iktár. Accedunt: Supplementa Catalogi Partis Primae et Secundae*, Bécs, Pichler, 1811.

31 *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Quarta. Novas Accessiones ad tres priores partes complexa*, Bécs, Pichler, 1819.

32 *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. pars quinta*, Budapest–Marosvásárhely, Országos Széchényi Könyvtár – Teleki-Bolyai Könyvtár, 2002.

33 DEÉ NAGY 1997, *i. m.*, 143–156.

különösen a magyar és erdélyi történelem, részben szintén a gróf saját érdeklődése, részben a könyvtár univerzális jellege miatt. A tudományokon belül gazdag volt a felvilágosodás népszerű diszciplínáinak (matematika, asztronómia) az állománya, illetve a kibontakozóban lévő természettudományok irodalma is képviseltette magát. Figyelemre méltó az orvosi gyűjtemény, amely egyaránt tartalmaz régi klasszikusokat, a legfrissebb eredményekről beszámoló 18. századi műveket és disszertációkat. Külön kategóriát képeznek a tudományos periodikumok (jórészt akadémiák, tudós társaságok kiadványai), illetve egyéb sajtótermékek. Sajátos vonása a Tékának, hogy alapítója megszerezte a francia és német felvilágosodás ideológiáját tükröző művek (Montesquieu, Rousseau) mellett a francia forradalom egykori emlékeinek (a francia alkotmány, a forradalmat propagáló és ellenző művek, a Code Civil, a Napóleonnól szóló munkák) gazdag gyűjteményét is. A korszakban keletkezett hazai politikai irodalom és röpiratirodalom termékei és témái (a jakobinus mozgalom, a nemzeti nyelv és a tudós társaság kérdése stb.) sem hiányoztak a bibliotékából. A kéziratok, kódexek gyűjtésére kevesebb figyelmet fordított Teleki Sámuel, de azért ilyenek is kerültek a birtokába, például a Mátyás király könyvtárából származó Tacitus-kódex, amely 1935-ig a Téka egyetlen corvinája volt, amikor is a kurátor a saját hasznára külföldön értékesítette.³⁴ Összességében elmondható, hogy Teleki Sámuel könyvtáralapítása kimagasló eseménynek számít Magyarország és Erdély történetében, hiszen nemcsak a kortársai számára biztosított vele az addigiaknál jóval nagyobb művelődési és tudományos kutatási lehetőséget, hanem egy olyan gyűjteményt hozott létre, amely azóta is a nemzet kulturális örökségének nagyra becsült része.³⁵

Szorosan kapcsolódik Teleki Sámuel és a Teleki Téka történetéhez a következő generáció egyik tagjának, Teleki Domokosnak (1773–1798) a tevékenysége. Ő Sámuel elsőszülött fia volt, és bár tragikusan fiatal korban halt meg, néhány év alatt is jelentős tudományos munkásságot fejtett ki. 1793-as utazásának emlékét megörökítő, *Egynéhány hazai utazások leírása* című könyve lényegében az első magyar útleírásnak tekinthető.³⁶ Ennél lényegesebb mineralógiai munkássága, aminek köszönhetően 1798-ban ő lett a Jénában megalakult Ásványtani Társaság első elnöke. Számottevő ásványgyűjteményt hozott létre, amely halála után – tudományos kutatásairól beszámoló kézirataival együtt – apja könyvtárába került. Hasonló sors jutott osztályrészül a könyveinek is: a Téka mintegy száz kötetében

34 DEÉ NAGY 1997, *i. m.*, 219.

35 *Uo.*, 207–224.

36 Teljes címe: *Egynéhány hazai utazások leírása Töt és Horváth országoknak rövid esmértetésével együtt*, Bécs, 1796. Modern kiadása: Budapest, Balassi, 1993.

található Teleki Domokos saját kezű beírása vagy a nevét fedő G. T. D. monogram. Természetesen elképzelhető, hogy olyan kötetek is voltak a tulajdonában, melyekbe nem írta be a nevét. Két fennmaradt jegyzék ugyancsak könyvgyűjteményéről tájékoztat. Az egyik 1787. október 16-án készült, Teleki Domokos maga sorolja itt fel az akkor tulajdonában lévő könyvek címét. Egy másik lajstrom 1794 októberében készült és 173 címet tartalmaz. A beírások és listák alapján rekonstruálható állomány azt tükrözi, hogy Teleki Domokos elsősorban a tanulmányai során használt könyveket gyűjtötte. Korabeli tankönyvek, klasszikus szerzők munkái, történelmi, földrajzi, vallásos tárgyú, filozófiai, természettudományos, elsősorban matematikai, fizikai művek, kortárs irodalom és néhány ásványtani munka képezte személyes könyvtára anyagát. A kollekciónak valószínűleg ez utóbbi témában bővítette volna, ha korai halála nem akadályozza meg benne.³⁷

Teleki Sámuellel – mint feljebb említettük – majdnem egyidős volt külföldi peregrinus társa, a család kendilónai ágából³⁸ származó Teleki Ádám, a költő Ádám (1703–1769) fia, aki szintén folytatott irodalmi és könyvgyűjtő tevékenységet, emellett tehetséges közigazgatási szakemberként is számon tartják. E téren kifejtett munkásságát nagyra értékelte Habsburg József, Mária Terézia fia és társuralkodója, aki erdélyi látogatása (1773) után jelentősebb adminisztratív felelősséggel ruházta fel, a császári és királyi felség aranykulcsos hívévé és Kővár vidéke főkapitányává tette. Később, II. József uralkodásakor Teleki Ádámot királyi biztosnak nevezték ki a kolozsvári kerületbe, aztán Belső-Szolnok és Doboka vármegye főispánja, Kolozs, Torda és Közép-Szolnok vármegyék adminisztrátora lett.³⁹ A jelentős közéleti szerepekre emelt ember családi kötöttségei erősek voltak, ami főleg szeretteinek halálakor mutatkozott meg, a rájuk való emlékezésben. Apjának a kolozsvári Református Kollégium nyomdájában 1775-ben megjelent, *Halotti tanítások* című könyvvel, a gyászbeszédek gyűjteményével állított emléket,⁴⁰

37 DEÉ NAGY Anikó, *Ifjú gróf Teleki Domokos*, Erdélyi Múzeum 56 (1994), 1–2 sz., 25–50, ott 45–46.

38 A Kolozsvártól mintegy 30 kilométerre levő település, Kendilóna kastélybirtoka a 17. század végén került a Telekiek tulajdonába. Teleki Mihály, majd fia, Teleki Pál kezdte fejleszteni; utóbbi a külföldi tanulmányútjairól való hazatérése után Kendilónát tette meg az örökségként kapott birtokrészek központjának, így leszármazottai alkotják a kendilónai ágat: egyetlen felnőtt kort megért fia, Ádám (1703–1769), majd az ő szintén Ádám nevű fia (1740–1792). Az utóbbi után három lánygyermek (Mária, Anna és Polixéna) maradt, akik apjuk halálakor felosztották egymás között annak hagyatékát, így az egyes harmadrészek a férjek családjában öröklődtek tovább. Lásd még EGYED 2018, i. m., 119.

39 EGYED 2014, i. m., 84–85.

40 *Halotti tanítások, melyek, néhai méltóságos R. sz. B. Grófszéki Teleki Ádám úrnak ... megfigyelt tetemeinek e föld színéről lett el-takarítások alkalmatosságával el-mondattattak, és a melyeket edes atya emlékezetére a maga tulajdon költségével ki-nyomtatott grófszéki Teleki Ádám úr, a császári és királyi felség arany Kóltos komornyikja, és N. Doboka vármegye főispánja*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1775.

illetve feleségének, Wesselényi Máriának (1748–1786) a halálára írt gyászbeszédet.⁴¹ Más jellegű irodalmi munkásságot is folytatott, Corneille francia nyelvű drámájából készült verses *Cid*-fordítását⁴² a Református Kollégium nyomdájában meg is jelentette.

Teleki Ádám könyvgyűjtéséről leginkább a levelezése szolgálhat forrásul, bár kifejezetten ezzel foglalkozó szakirodalom még nem jelent meg. Két tanuló társának, Józsefnek és Sámuelnek a levelezését azonban intenzíven kutatták, és kiderül belőlük, hogy unokatestvérei Ádámot is bevonták a könyvekkel kapcsolatos tájékozódásukba, így alighanem bibliofil hajlamaikból is átragadt rá valamennyi,⁴³ bár – mint fentebb láttuk – az apja (Ádám) és nagyapja (Pál) szintén hangsúlyt fektettek a műveltségük ilyen módon történő növelésére, ha nem is váltak könyvtáralapítókká, mint Teleki Sámuel vagy a koronaőr Teleki József. Teleki Ádám tehát a felmenőitől is örökölhette mind bibliofil hajlamokat, mind konkrét könyveket, annál is inkább, mert ő volt az egyetlen, felnőtt kort megért fiúgyermek a családban, ahogyan az apja is, a családi ingó és ingatlan vagyon nagyobbik része így rá maradt örökölni.

A tulajdonában lévő könyvállományról az egyetlen forrást néhány sornyi kéziratos bejegyzés jelenti: „Ex Bibliotheca Excellentissimi quondam Domini Comitissae Adami Teleki de Szék primis mensis 7bris diebus in anno 1793 in tres partes divisa cessit in partem Ill. Dominae Comitissae Mariae Teleki de Szék.” A szöveg annak emlékét őrzi, hogy Ádám 1792-ben bekövetkezett halála után három gyermeke, Mária, Polixéna és Anna egyenlő arányban felosztották egymás között a könyvtárát. További információkkal csak a Máriának jutott részre vonatkozóan rendelkezünk, ő ugyanis apja peregrinustársának, a koronaőr Józsefnek a fiához, a septemvir Teleki Lászlóhoz ment feleségül 1788-ban, így örökségként kapott könyvei részévé váltak László pesti könyvtárának, aztán pedig fiuk, Teleki József

41 *Emlékeztető oszlop, melyet néhai igen kedves és ritka virtusokkal fényelt kedves élete párjának, l. baronissa hadadi Vesselényi Máriának áldott emlékezetére meg-keseredett szível emelt r. sz. bírodalom-béli gróf széki Teleki Ádám ... nems B. Szolnok vármegye munkálkodó fő-ispánnya Kolozs, Torda, és közép Szolnok vármegyéknek administratora*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1786.

42 *Cid : Szomorú játék, melyet hajdon Korneille Péter frantzia nyelven készített, mostan pedig magyar versekbe foglalt Teleki Ádám*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1773.

43 Bod Péter például hármójuknak ajánlotta 1766-ban megjelent híres irodalomtörténeti művét, a *Magyar Athénást*. Ennél konkrétabb bizonyíték Teleki Sámuel 1760-ban, a Hollandiában tartózkodó Teleki Ádámhoz írt levele, amelyben arról érdeklődik Bázélból, hogy rokona milyennek találja az ottani könyvkiadatot. Lásd *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976, 61; lásd még *Uő.*, 1997, i. m., 163.

felajánlotta őket az Akadémiai Könyvtárnak.⁴⁴ (4. kép) A kötetek az azóta eltelt időben szétszóródtak az állományon belül, de a fenti bejegyzés egyértelműen azonosíthatóvá teszi őket; a másik kétharmadról egyelőre semmilyen forrás nem ismert.

Az Akadémiai Könyvtárban 212 olyan kötet található, amelyekben szerepel a fenti szöveg, de ez a szám nem feltétlenül jelenti a Teleki Máriának jutott teljes örökséget, mivel az idők során sok Teleki-könyv kikerült az Akadémiáról. A másik ok, amiért a rendelkezésre álló anyagból csak nagy óvatossággal lehet bármiféle következtetést levonni Teleki Ádám könyvtárának egészét illetően, az az, hogy nem lehet tudni, milyen szempontok alapján osztották fel az állományt a nővérek. Ha feltesszük, hogy az eseményekbe a bibliofil rokonoknak, Józsefnek, Lászlónak és esetleg Sámuelnek is volt beleszólása, akkor nem mechanikus számszerűséggel történt az osztozás, hanem figyelembe vették a könyvek értékét. László esetén valószínűsíthető, hogy próbált ilyen szempontokat érvényesíteni, mivel Ádám vejeként közvetlenül is érdekelt volt a dologban, továbbá néhány évvel később, a saját könyvörökségének az átvétele során nagy gondossággal járt el, amikor apja könyvtárának az értékesebbik részét szerezte meg, egyéb módon kárpótolva a fivérét.⁴⁵ Feltehetőleg az apósa halála után is próbálta volna megszerezni a különösen régi, értékes vagy ritka példányokat, de ilyenek nem akadnak az állományrészben. Így azt nem lehet kimondani, hogy Mária általunk ismert 212 könyve alapján Ádám teljes gyűjteménye biztosan háromszor ennyi kötetből, vagyis 6-700 darabból állt volna, de a jellegüket illetően feltételezhető, hogy a könyvek értéke az általunk nem ismert részekben is hasonló lehetett.

A művek kronológiai és tartalmi megoszlása elég nagy változatosságot mutat, feltételezhetően nem ezen kritériumok alapján válogatta ki Mária a neki kellő darabokat. A művek körülbelül egyharmada 17. századi, csak öt darab 16. századi, ősnymtatvány pedig nincs az állományban. A 18. századi kiadványok közül a gyűjtemény több mint egyharmadát teszik ki a század első felében napvilágot látott darabok. Az újabb művek tehát, amelyek beszerzése minden valószínűség szerint magához Ádámhoz köthető, csak a könyvek negyedét jelentik. Természetesen nem kizárt, hogy régebben megjelent munkákat is vásárolt, de az arányok alakulásában leginkább az ősei könyvgyűjtő tevékenysége játszhatott közre, amint azt néhány esetben a possesszorbejegyzés is tanúsítja: vannak olyan könyvek, amelyek eredetileg Ádám nagyszüleinek, Teleki Pálnak (1677–1731) és Vay Katának (1684–1768) a tulajdonát képezték. (5. kép) Ezeknek a korábbi műveknek a téma

44 MTAKK Ms 6226/18, *A római szent birodalmi széki gróf Teleki nemzetség leszármazási táblázata*. Készítette TELEKI Mihály (1908–1988). Marosvásárhely, 1979. Kézirat.

45 F. CSANAK 1983, i. m., 211.

szerinti megoszlása is ahhoz hasonló, ami Teleki Mihály és a fiai könyvlistáin szerepel: a vallásos irodalom dominál (negyven mű), továbbá jelentős részt tesznek ki a történelmi, politikai és jogi kérdésekkel foglalkozó munkák, amelyekre egy közéleti szerepre törekvő arisztokratának szüksége lehetett (a három téma együtt több mint ötven művet ölel fel).

A történelmi kiadványok mindazonáltal személyes érdeklődést is tükröznek: négy könyv kifejezetten régészeti témájú, illetve Ádám beszerezte Charles Rollin római történelmet feldolgozó (inkább népszerűsítő jellegű, mint szigorúan vett szakmai értékkel bíró) sorozatának tizenhat kötetét.⁴⁶ Több életírás is található a gyűjteményben, de köztük csak egy temetési beszéd van,⁴⁷ a többi kalandos, érdekes életutakat ismertető munka. Egyéb tudományok legfeljebb egy-két darabban képviseltetik magukat, ami alighanem annak köszönhető, hogy a család kendilónai ága nem ilyen irányba orientálódott: a költő apa és a műfordító fiú inkább az irodalom, mint a tudomány felé fordította a figyelmét. Erről tanúskodik a francia és német irodalom magas aránya: együttesen csaknem ötven kötet, köztük egy fordítás, Fénelon korabeli „bestsellerének”, a *Les Aventures de Télémaque* című kalandregénynek Haller László általi magyarítása.⁴⁸

Természetesen az sem állítható teljes bizonyossággal, hogy a Máriának jutott egyharmad rész tartalmilag a teljes kendilónai könyvtárra nézve reprezentatív lett volna, de a családtagok életéről és jelleméről rendelkezésre álló adatok alapján valószínűleg ilyen jellegű lehetett a gyűjtemény. Hithű reformátusokként fontos volt számukra a vallásos irodalom, a közéletben forgolódnak főnemeseikként pedig a politikai, jogi és történelmi ismereteket nem nélkülözhatték. A többi könyvük azt mutatja, hogy a két Teleki Ádám érdeklődése merőben különbözött a szaktudományokkal foglalkozó koronaőr Teleki József vagy az univerzális gyűjtemény kiépítésére törekvő Teleki László és Teleki Sámuel igényeitől. A francia és német szépirodalom, az ismeretterjesztő történelmi munkák, az anekdotaszerű vagy kalandregénynek is beillő életírások inkább irodalmi hajlamaikat szolgálták, továbbá könnyed kikapcsolódást, tartalmas szórakozást kínáltak.

A következő Teleki-generáció korszaka már az akadémiai könyvtáralapítás idejére esik. Ezekből az évekből még egy fontos könyvadományozásról érdemes

46 CHARLES ROLLIN, *Histoire Romaine*, Párizs, Estienne, Desaint-Saillant, 1753–1771.

47 *Utolsó tisztesség-tételnek emlekeztető s egyszersmind tanító tüzimere, a néhai méltóságos és nagyságos úrnak, gróf Losontzi Banffy György urnak*, Kolozsvár, Szathmári, 1735.

48 *Telemakus bujdosásának történetei: Mellyeket francia nyelven irt Féneloni Saligniak Ferencz ... magyarra ford. hallerkői Haller László*, Kassa, Akad. betűkkel, 1755.

megemlékezni, amely a család erdélyi érdekeltségeit érintette, de az akadémiai könyvtárat kialakító Telekieknek is közük volt hozzá. Teleki Domokos (1810–1876), a septemvir Teleki László (1764–1821) unokaöccse 1860. április 1-jén kelt, a frissen alapított sepsiszentgyörgyi kollégium iskolai előljáróságához címzett levelében a következőket írta: „Ezennel azt is kívánom a Tiszt. Egyház Közönséggel tudatni, miszerint több ezerre menő könyvtáramnak azon példányait, melyek az Erdélyi Múzeum Könyvtárában híjánóznának, az írt Intézetnek ígértem. Könyvtáram többi részét ezennel egész készséggel ajánlom fel a Sepsi-Szentgyörgyi tanoda Könyvtára számára.”⁴⁹

A könyvtár, melyet gróf Teleki Domokos felajánlott, a család egyik legrégebbi birtokán, a geryeszegi kastélyban (6. kép) volt elhelyezve, amit Apafi Mihály 1675 során adományozott Teleki Mihály kancellárnak. Az idők során a vár állaga jelentősen leromlott, a 19. század közepén jellemző állapotát három nemzedéken át húzódó újjáépítési munkálatoknak köszönhetette. Elsőként Sándor fia, Teleki László (1710–1778) határozta el a régi omladozó vár teljes felújítását, azután fia, a koronaőr Teleki József (1738–1796) irányította az építkezést, majd az ő halála után özvegyére, Róth Johannára és fiaira hárult a feladat. Közülük László (1764–1821) a 19. század elején végleg áttelepült Magyarországra, így a kisebbik fiúra, József (1777–1817), az adománytevő Domokos (1810–1876) apjára maradt a kastély és a munkálatok befejezése.⁵⁰

A geryeszegi könyvgyűjtemény kialakításában – a possesszorbejegyzések alapján – valamennyi fent említett családtag részt vett. A bibliotéka a fennmaradt katalógus szerint mintegy 5500 kötet könyvet és 230 kötet bekötött folyóiratot tartalmazott. A *Catalogus Librorum in Ill. Bibliotheca Geryeszegensi Contentorum 1854* nyolc szak szerint csoportosítja a gyűjteményt: Bibliotheca Auctorum veterum Graecorum et Latinorum – 414 kötet; Bibliotheca Theologica – 826 kötet; Bibliotheca Juridico Politica – 579 kötet; Bibliotheca Philosophica – 580 kötet; Bibliotheca Philologica – 956 kötet; Bibliotheca Antiquaria – 73 kötet; Bibliotheca Historica – 1136 kötet; Scriptores Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum – 802 kötet. A könyvtárteremben szakok szerint állhattak a könyvek a polcokon, mert a kötetek gerincére ráragasztották a számot, amely

49 CSIKÓS Júlia, *Adalékok Ráday Eszter könyvtárának rekonstrukciójához = A Székely Nemzeti Múzeum Acta Siculica 2012–2013 Évkönyve*, főszerk. KINDA István, Sepsiszentgyörgy, 2013, 443–474, ott 443.

50 A kastély történetéről, tulajdonosairól lásd BÍRÓ József, *Erdélyi kastélyok*, Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet (Singer és Wolfner), 1943, 68–71; KERESZTES Gyula, *Maros megyei kastélyok és udvarházak*, Marosvásárhely, Impress Kiadó, 1995, 20; <http://www.geryeszeg.com/page5/page5.html> (2019-08-01)

a katalógusban szerepel, helyrajzi számként, de azt, hogy hányas szakhoz tartozik, csak később (más kézírással) írták be ceruzával a kötetek első előzéklapjára. A gerincen szereplő szám ugyanattól a kéztől származik, mint a katalógus. Gróf Teleki Domokos titkára 1848–1853 között Gyulai Pál volt, a katalóguson az 1854-es évszám áll, ez az a katalógus tehát, mely Gyulai Pál rendszerezésének az eredménye, de vannak benne pótlások más kézírással is. Arról, hogy milyen jelentősége volt a geryeszegi kastélyi könyvtárnak a 19. század első harmadában, szemléletesen tanúskodik Bolyai Farkas autográf ajánlása *Tentamen* című művében, ahol munkáját nem személynek, hanem a Geryeszegi Bibliothecának ajánlja. A gyűjtemény felajánlást követő sorsára vonatkozóan, a sepsiszentgyörgyi kollégium nagykönyvtárának számítógépes feldolgozása alapján megállapítható, hogy a geryeszegi katalógusban szereplő könyvek (a hagyatéék ténylegesen 1876-ban került az iskola tulajdonába) mintegy hetvenöt százalékát vitték Sepsiszentgyörgyre, a többi már előzetesen kiválogatták az Erdélyi Múzeum Könyvtára számára.⁵¹

Teleki Domokos nemcsak az erdélyi oktatásüggyel foglalkozott, hanem részt vett a magyarországi politikai és tudományos életben is. Különböző minőségben 1829-től látogatta a pozsonyi országgyűléseket, az unokafivérének elnöksége alatt működő Akadémia pedig 1836-ban levelező tagjának választotta, majd 1855. április 19-én az igazgatótanács tagja, 1861. december 20-án pedig tiszteleti tag lett.⁵² Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában fennmaradt egy tizenkét könyvet tartalmazó lista, amelyeket ő ajánlott fel az intézmény számára.⁵³ Az adományozástól beszámoló gyűlési jegyzőkönyv⁵⁴ „ősnymat”-ként, illetve magyar ritkaságként nevezi meg őket; témájukat illetően a vallási és a történeti irodalomhoz voltak sorolhatók, de Teleki Domokos inkább régiségük, mintsem tartalmuk miatt adományozta őket az Akadémiának. Az ősnymatvány fogalmának korabeli ingadozását jól mutatja, hogy (egy 1824-es disszertációt leszámítva) a listán szereplő csaknem valamennyi könyv a 17. század első évtizedeiből vagy a 16. századból származik. Csupán egy igazi ősnymatvány van köztük, mégpedig egy két művet egybefogó kolligátum, amelynek első darabja ‘Alī ibn al-‘Abbās Majūsī orvos-tudományi műve, amelyet Stephanus Antiochenus fordított latinra, a második pedig Ardoino Sante mérgekről szóló munkája; mindkettő Bernardinus Rizus (Bernardino Rizzo) gondozásában jelent meg Velencében 1492-ben.

51 CSIKÓS 2013, i. m., 443.

52 Életéről és az általa betöltött hivatalokról lásd DEÁK Farkas, *Gróf Teleki Domokos emlékezete*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881.

53 MTAKK Tört. 2r 83a

54 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1853. április 25.

Domokossal egyidőben az elnök József testvére, Ádám (1789–1851) is adományban részesítette a könyvtárt.⁵⁵ Ő nem foglalkozott tudománnyal, ehelyett katonai pályára lépett: sokáig a Csehországban állomásozó Nádor huszárezredben szolgált, majd az 1848-as események hatására hazatért, és néhány hétig a drávai sereg parancsnokságát látta el. A Jellasics támadása idején kialakult kényes politikai helyzetet viszont nem látta át, illetve nem tudott dönteni a királynak és a kormánynak tett hűségesküje között, így előbb a tisztségéről mondott le, majd magával a katonai szolgálattal is felhagyott. Cselekedeteivel gyakorlatilag mindkét oldal bizalmát eljátszotta, a magyarok árulónak tartották, a bécsi udvar pedig minden rangjától és kitüntetésétől megfosztotta, így civilként, birtokaira visszavonulva halt meg néhány évvel később.⁵⁶ Testvéreivel – noha politikai kérdésekben nem teljesen értettek egyet – egész életében jó viszonyt ápolt, ennek köszönhetően az Akadémiával kapcsolatos eseményekről is első kézből rendelkezett információkkal. Jóváhagyta fivére 1826-os felajánlását, de a dolgok alakulását, az intézmény és a könyvtár fejlődését látva valószínűleg személyesen is hozzá akart járulni a gyarapodáshoz, végrendeletében ezért az intézménynek ajándékozta a birtokában lévő hadtudományi könyveket, amelyek átvételére 1853 áprilisában, Domokos adományával együtt került sor. A gyűlési jegyzőkönyv szerint százhatvan munkáról volt szó, a fennmaradt listán⁵⁷ azonban csak 57 mű szerepel 148 kötetben. Valószínűleg nem vettek el példányok, csak Teleki József tévedett valamennyit az adományozás bejelentésekor tett becsléssel. A tartalmat illetően viszont pontos volt a megjelölés, mindegyik könyv katonai kérdésekkel foglalkozik, a taktikai módszerektől a szolgálati szabályzatokon át a lovak gondozásáig mindenféle témában. Kurrens szakirodalomról volt szó, majdnem az összes mű a 19. században íródott; Teleki Ádám tehát a maga hivatásában éppúgy igyekezett beszerezni a frissen megjelent könyveket, mint ahogyan a nagyapja és az apja is tették az őket érdeklő tudományokban.

A Teleki család könyvgyűjtő férfitagjai mellett legalább ilyen fontosak voltak az asszonyok is, akik nemcsak férjük munkáját támogatták és gyermekeik tanulmányainak megszervezésében vállaltak szerepet, hanem gyakran maguk is bibliofil hajlamokról tettek tanúbizonyságot. Mindjárt a kancellár felesége, Veér Judit

55 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1853. április 25.

56 Teleki Ádám 1848-as szerepvállalásáról lásd BONA Gábor, *Egy császári-királyi tábornok a magyar forradalomban: gróf Teleki Ádám = Teleki és kora*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, ROZSNYÓI Ágnes, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 (Discussiones Neogradienses, 3) 55–60.

57 MTAKK Tört. 2r 83a

(1641–1707) példaként szolgál erre a jelenségre: amellet, hogy férje távollétében gondosan igazgatta a családi birtokokat, és kiterjedt levelezést folytatott a fiai és lányai neveléséről, tanulmányairól, kapcsolatot tartott fenn a nagyenyedi professzorokkal, és igyekezett a politikai életben is tájékozódni. Latinul nem tudott, de magyarul szívesen olvasott, bár nem kell feltételeznünk, hogy kivételes műveltségű lett volna; a korabeli asszonyokhoz hasonlóan könyvekből szerezhető műveltsége a háztartásra, gyógyításra, és természetesen a vallásra terjedhetett ki. Közlebbi információkat árul el róla egy 1676-ból származó, tizenhét tételből álló könyvlista, amely az ő személyes olvasmányait (tehát nem valamely férfitrokonának a könyveit) tartalmazta. Ezen bibliák, kegyességi irodalom, a napi vallásgyakorlat könyvei (katekézis, imádságos könyv) és egy kertészeti leírás szerepel, valamint históriás ének szórakoztatásul.⁵⁸

Nemcsak olvasónak, hanem írónak is tekinthető Mihály harmadik fiának, Pálnak a felesége, Vajai Vay Kata (1684–1768). Egy asszony számára szokatlan elfoglaltság volt ez akkoriban, de életének alakulása egyébként is megkövetelte a határozottágot és az önállóságot: bár fiatalon férjhez ment és viszonylag hosszú ideig élt együtt Pállal, annak 1712 körül bekövetkezett halála után így is több évtizedes özvegyi sorsnak nézett elébe. Rá hárult a családi gazdaság irányításának, a gyermekek nevelésének gondja, amihez kiemelkedő vallásos buzgóság és (a temetések elhangzott beszédek tanúsága szerint) a szűkölködők és elesettek iránti segítőkészség társult. Vay Kata mindezen feladatokat nagy szorgalommal és eréllyel látta el. Kiterjedt levelezés maradt fenn utána, amelyben a legkülönbözőbb ügyekről tárgyalt ismerőseivel, megbízottaival és családtagjaival. Különösen a fiához, Ádámmal írásai érdekesek, amelyek aktuális eseményekhez kapcsolódó, gyakorlati jellegű tanácsokat tartalmaznak ugyan, de mégis kirajzolódik belőlük egy egységes és következetes nevelési koncepció. Az általa legfontosabbnak tartott és gyermekeiben kialakítani kívánt tulajdonságok a következők voltak: vallásosság, családi egyetértés és gondosság, emberszeretet és megbecsülés, megbocsátás, önmérséklet, igazságosság, megfontolás, a jóakaró szóra való hallgatás, okosság, felelősségérzet és a szegénység felkarolása.⁵⁹ A levelek mellett gondolatait egy külön kis műben, a néhány oldalas *Intelme*kben foglalta össze, amely ma lappang, de

58 Veér Judit műveltségére és könyvtárára vonatkozóan lásd MONOK István, *A női könyvtulajdonos, női olvasó a 16–17. században = A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 78–93, ott 88; FONT 1989, *i. m.*, 416–418; HOMONNAI Betti, *Veér Judit életrajza*, Budapest, 1914.

59 BIRÓ Vencel, Vay Kata, Teleki Pálné, mint nevelő = Erdélyi Múzeum 10 (1939), 44. kötet, 3. füzet, 330–342, ott 340.

a két világháború között még olvasható volt, így bizonyítja, hogy Vay Kata a magyarországi irodalom- és neveléstörténet első női szerzői között tartható számon.⁶⁰

Emellett saját könyvtárral is rendelkezett, bár arról csak kevés információ áll rendelkezésre: a tudatos könyvgyűjtés egyetlen fennmaradt bizonyítékának a „Vay Kata” possesszorbejegyzés tekinthető, amely a Teleki Ádám hagyatékát képező kiadványok egy részében szerepel. Jelenleg csupán tizenkét könyv ismert, amely bizonyíthatóan Vay Kata tulajdonát képezte, így ezekből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, sem a gyűjtemény méretére, sem tartalmára vonatkozóan.⁶¹ Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy valamennyi mű magyar nyelvű kegyességi munka: neves protestáns lelkészek (Bornemissza Péter, Tofeus Mihály) prédikációi, illetve külföldi szerzők magyarra fordított ájtatossági írásai. Vay Kata hitbuzgalmának, illetve a korszak művelődési viszonyainak ismeretében aligha véletlen ez az eredmény, az olvasmányainak többségét valószínűleg ilyen és ehhez hasonló könyvek tették ki. Tehát feltételezhetően egy Veér Juditéhoz hasonló „asszonykönyvtár” tulajdonosa lehetett, amelyben a vallásos témájú munkák domináltak, esetleg néhány gazdálkodással és gyógyítással foglalkozó mű, vagy a szórakoztatást célzó írás színesíthette még az állományt.

Még ismertebb alakja a magyarországi kultúrtörténetnek Teleki (I.) József (1675–1732) felesége, a már említett, hányattatott sorsú Árva Bethlen Kata (1700–1759).⁶² József már a második férje volt, így az ő halálakor az asszony harminckét évesen már kétszeres özvegy lett; és míg az első házasságából született gyermekeiért hosszú küzdelmet folytatott katolikus rokonságukkal, a másodikból születetteket hamar el kellett temetnie. Ebbe a már-már elviselhetetlen veszteségsorozatba bárki más belerokkant volna, Bethlen Kata azonban – hitbuzgalma mellett – a másokért végzett aktív tevékenységgel dolgozta fel személyes tragédiáit: iskolák támogatásával, iparfejlesztéssel s végül, de talán elsősorban állandó gyógyító

60 Vay Kata tevékenységéről lásd Biró fent idézett tanulmányát, illetve EGYED Emese, *Asszonyok hálójában: id. Teleki Ádám írósa = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Budapest–Nagyvárad, Reciti – Partium Kiadó, 2018, 117–132, ott 119–121.

61 A könyvek az MTAK állományában találhatóak, a következő jelzeteken: RM I. 8r 123, 281, 293, 294, 299, 303, 4r 35, 79, 83, 93, 99, 278.

62 Bethlen Kata életéről, tevékenységéről és könyvtáráról részletes leírást ad a leírtak alapjául is szolgáló tanulmány: SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata és könyvtára = Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, szerk. SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, MONOK István, Szeged, Scriptum Kft., 1997 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai, II), VII–XX. Bethlen Kata műveit, leveleit és könyveinek listáját összegyűjtve kiadta SZÁDECZKY KARDOSS Lajos, *Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759 III*, Budapest, Grill Udvari Könyvesboltja, 1922.

munkával, amelynek műhelyitkaiba olyan jeles orvosok avatták be, mint Köleséri Sámuel, Simoni Márton és Borosnyai Márton; de ezzel sem elégedett meg, állandóan konzultált praktizáló orvosokkal, Buzinkai Györggyel, Baligha Sámuellel, s különösen Johann Gottlieb Schuller szebeni tudóssal, akinek becses könyvtára és természetrajzi gyűjteménye messze földön híres volt. Olyannyira buzgó volt e téren az úrasszony, hogy a két világháború közti Erdély jeles orvostörténésze, dr. Pataky Jenő *Árva Bethlen Kata, az első magyar orvosnő* címmel publikált róla dolgozatot.⁶³ Az eddig felsorolt, már önmagukban nagyon változatos tevékenységek nyilvánvalóan csodálatra készítetik az utókort. Árva Bethlen Kata azonban ennél sokkal többet tett. Egy teljes írói életművel járult hozzá nemcsak a magyar kegyességi, de a magyar szépirodalom, különösen a regény fejlődéséhez is. Leghamarabb közvetlenül halála előtt befejezett munkája, a *Védelmező erős pajzs* című imádságoskönyv jelent meg.⁶⁴ Fő műve, az *Életének maga által való leírása* udvari papja, Bod Péter szöveggyongozói munkájának köszönhetően vált közkinccsé nem sokkal azután, hogy az úrasszony elhalálozott.⁶⁵

Hasonlóan nagy jelentőségű volt Bethlen Kata könyvgyűjtő tevékenysége: az általa létrehozott, Magyar Bibliothékának nevezett kollekcióba két évszázad több mint ötszáz kéziratos és nyomtatott hungarikumát gyűjtötte össze. A könyvtár túlnyomó része a protestáns napi vallásgyakorlatot, az elmélyült meditációt szolgálta. Határozottan elkülönül az a csoport, amely a pietista kegyességi teológia műveiből, azok forrásmunkáiból áll. A lélek és a test ápolásának érdekében jónéhány orvosi könyv is volt Bethlen Kata birtokában. A 17. század híres erdélyi orvosa, Pápai Páriz Ferenc elméleti és gyakorlati munkái mellett számos magyar és külföldi orvos (például Csanaki Máté, Laskai János, Johann Weber) neve szerepel a könyvjegyzékeken. A növénytan művek is elsősorban az egyes fűveknek, virágoknak, gyümölcsöknek a gyógyításban való hasznosíthatósága miatt érdekelték.

A gyűjteménynek külön jelentőséget ad, hogy több olyan régi nyomtatvány is volt benne, amelyről ma már csak a könyvtárat leíró két katalógus nyomán tudunk. Az állomány sorsa ugyanis tragikusan alakult: a tulajdonos életében az olthévízi, illetve a fogarasi várban volt elhelyezve, majd végrendeletében – férjéhez hasonlóan – a nagyenyedi kollégium számára ajánlotta fel, ahol 1849-ben elpusz-

63 *Pásztortűz* 12 (1926), 20. sz., 465–467.

64 *Védelmező erős pais mellyel a Kisérteteknek tüzes Nyilai ellen, e Világi Életben szüntelen fen forgó nehéz Hartzok között nem csak óltalmazhatja magát hanem azokat diadalmason meg-is győzheti és a Győzedelmeseknek Seregekbe dítsekedue bé-álhat a keresztien ember*, Nagyszében, 1759.

65 *Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való rövid leírása*, s. l., s. n., s. a. a feltételezések szerint Kolozsváron jelent meg 1759-ben, Páldi István nyomdájában.

tult. Az állomány így ma a Bod Péter által 1747-ben és 1752-ben írt katalógusok alapján rekonstruálható. Az elsőnek a címe *Árva B(ethleni) Bethlen Kata Széki Teleki József úr özvegye könyveinek laistroma*. Ennek eredetijét a székelyudvarhelyi Református Kollégium őrzi. A katalógus negyedréte, félbörkötésű. Két részből áll: 1. szerzői betűrendes jegyzék, 2. „afféle tárgyi katalógus”. Nem teljes a cím a leírásban, és a könyvek szerzőire, a nyomtatás helyére és idejére vonatkozó adatai is sokszor hagynak kifogásolni valót a hitelesség tekintetében. Mindamellet nagyon szép kivitelű kézirat, látszik, hogy nemcsak a könyvek leírása volt a cél, hanem az olvashatóság és a használhatóság is. Bod Péter e katalógust bővítette a könyvek beszerzésével párhuzamosan, hiszen több 1747 után nyomtatott mű leírása is szerepel benne. Az 1752-es katalógust a marosvásárhelyi Református Kollégium Könyvtára őrzi, Bod Halmágyi István kérésére állította össze: *Magyar bibliotéka, Avagy Mindenféle, kiváltképpen pedig Teológiára tartozó Magyar Könyveknek Listájok: mellyeket maga számára gyűjtögetett a Méltóságos Gróf Asszony Bethleni Bethlen Kata asszony*. Az 1747-es katalógushoz képest kevésbé szép kézírással megírt az eredeti kézirat, viszont látszik, hogy sokkal összefogottabb gondolatmenet után van leírva: bővebbek a címléírások, kevesebb az utólagos bejegyzés.

Bethlen Kata bibliofiliájával kapcsolatban nemcsak saját műveit és könyvtárát kell megemlíteni, hanem azt is, hogy aktívan támogatta az erdélyi könyvforgalmat: számos könyvet ajándékozott magánszemélyeknek és iskoláknak, anyagilag patronálta egyes művek megszületését, sőt még a papírgyártás is foglalkoztatta: Teleki József a kercesorai üzemet feleségének unszolására létesítette. Így akart Bethlen Kata olcsóbb papírt biztosítani a segítségével megjelent művek kiadásához. A malom építése 1730-ban kezdődött el, de nem fejeződött be. Férje halála után, 1737-ben egy megállapodásban kénytelen volt elállni tervétől.

Bethlen Kata szoros kapcsolatot ápolt második férjének rokonságával, akikkel protestáns hitbuzgalmán kívül a művelődés és a könyvek iránti szeretetben is osztozott. Közel állt hozzá Teleki László felesége, Ráday Eszter (1716–1764) is, akit a saját és a férje családja részéről egyaránt komoly bibliofil hatások értek, hiszen a Rádayak maguk is híres könyvgyűjtő család voltak; nem véletlen tehát, hogy egy újabb jelentős 18. századi asszonykönyvtár létrehozása Eszter nevéhez fűződik.⁶⁶ Emellett az irodalompartolásban és a könyvkiadás patronálásában is kitűnt; mecénásai között tartották őt számon például Bod Péter és Málnási László. Utóbbi állította össze Ráday Eszter könyveinek katalógusát, elismerően nyilatkoz-

66 A könyvgyűjteményt bemutatja és elemzi Csikós Júlia tanulmánya.

va a gyűjtemény értékéről: „Midőn sok Tudós Theológusoknak, Magyar Nyelvre fordítatott, vagy Magyarul-is írott Könyveiket, nagy árron-is és buzgó szorgalmatoskodásai-által egybe-gyűjtögette (no hiszem, a kinek tetszik, meg-tekintheti e Háznál ma is az ő Magyar Thecaját, mellynek a két M. Hazákban, a nálamnál többet látott hallott emberek-is megvallyák, hogy vagy alig, vagy nits-is párja).”

A katalógus 1757-ben készült Gernyeszegen; 245 tétel szerepel rajta, amely valójában 232 cím, de abban a korban így is jelentős könyvtárnak számított. Témájukat tekintve nincs a könyvekben rendkívüli: Ráday Eszter Bethlen Katához és Veér Judithhoz hasonlóan főleg vallásos irodalmat gyűjtött és olvasott, amellet gazdasszonyi munkáját segítő (állattenyésztéssel, növénytermesztéssel, kézimunkával foglalkozó) könyveket, illetve orvosi munkákat, melyek családja és teljes háznépe kezelésére, gyógyítására nyújtottak segítséget. A könyvek természetesen magyar nyelvűek, az idegen nyelvű művek olvasása ekkor még nem volt jellemző az arisztokrata asszonyokra sem.

Ráday Eszter könyveinek szerencsésebb sors jutott osztályrészül, mint Bethlen Kata bibliotékájának, mivel a gyűjtemény nem semmisült meg, hanem a Telekiek gernyeszegi könyvtárába került, onnan pedig Eszter dédunokája, Domokos adományozó gesztusa révén a sepsiszentgyörgyi kollégiumba, illetve az Erdélyi Múzeumba. Ezen intézmények könyvállományából a Málnási-féle lista alapján 110 példányról bizonyítható be, hogy eredetileg a Rádayak tulajdonába tartoztak, közülük 37 Ráday Pálé (Eszter apjáié), egy Ráday Gedeoné (Eszter bátyjáié), négy pedig Kajali Kláráié (Eszter anyjáié) volt; ezek a kötetek szintén az ő közvetítésével kerültek a mai helyükre. Ez a néhány adalék rávilágít arra, hogy gr. Teleki Lászlóné Ráday Eszter, saját és férje családjának hagyományait követve, a kor neves könyvgyűjtő és könyvkiadást patronáló asszonyai között foglalt helyet. Ugyanakkor könyvei mintegy felének a mai lelőhelyét megtalálva látjuk, hogy példája családjában sem volt hiábavaló: dédunokája két jelentős erdélyi intézményt támogatott a több nemzedék alatt összegyűjtött könyvállománnyal.

Szintén a Teleki családhoz köthető a legnagyobb 18. századi erdélyi női könyvtár létrehozása: iktári Bethlen Zsuzsánnának (1764–1797), Teleki Sámuel (1739–1822) feleségének magyar tékájáról⁶⁷ van szó, amely a maga teljességében

67 Bethlen Zsuzsanna könyvtárának ismertetéséhez a forrás DEÉ NAGY 1997, i. m., 202–207. Lásd még Uő., *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996, 114–123.

maradt fenn férje gyűjteményében, és – mint a marosvásárhelyi könyvtár állományát ismertető katalógusok kapcsán szó volt róla – külön nyilvántartást is kapott, nem csupán a Tékát bemutató kötetek képében, hanem kéziratos katalógusok formájában is, amelyek segítségével nyomon lehet követni az asszony könyvállományának és könyvekre vonatkozó tudásának gyarapodását. Maga Teleki Sámuel elismerő hangon nyilatkozott felesége gyűjtőtevékenységéről és bibliofiliájáról, de éppen az ő Tékája volt az, amely háttérbe szorította annak emlékezetét. Pedig a gyűjtemény jóval nagyobb volt a korábban említettekénél: ezerkétszáz kötetet tartalmazott, amelyeket Bethlen Zsuzsanna részben örökölt, részben maga szerzett be. Az örökhagyók közül ki kell emelni két másik asszonyt: Rhédey Zsuzsánnát (1716–1771), Wesselényi Ferenc főispán (1705–1775) feleségét, illetve a lányukat, Wesselényi Katát, aki nagynénje volt Bethlen Zsuzsánnának, és nemcsak a könyveit hagyományozta rá (mintegy kétszáz kötetet), hanem azt a marosvásárhelyi házat is, ahol később Sámuel a Téka befogadására szánt könyvesházat felépíttette.

A Zsuzsanna kollekcijába tartozó művek mindegyike magyar nyelvű, amiben idegennyelv-tudásának hiányosságai mellett tudatos koncepció is közrejátszott: valószínűleg Teleki Sámuel határozta el, hogy felesége tékájában csak magyar nyelvű könyvek maradjanak, s ezért az ott lévő összes idegen nyelvű könyvet, még ha felesége beírását, ex librisét is őrzi, áthelyeztette saját gyűjteményébe. De arra is van példa, hogy saját magyar nyelvű kiadványai közül tett át néhányat Bethlen Zsuzsanna könyvei közé. Ha pedig tematikai szempontból vizsgáljuk a könyvgyűjteményt, megállapíthatjuk, hogy az évtizedek során ő sem alakít ki más jellegű könyvtárat, mint amilyet a nagynénjétől, Wesselényi Katától örökölt. A könyvek jó kétharmadát nála is a mindennapi olvasmányként használt vallásos művek, bibliák, katekizmusok, imádságos- és énekeskönyvek, a kortárs protestáns irodalom termékei alkotják. Ezenkívül megszerzi magának a kor történeti tárgyú és szépirodalmi jellegű munkái közül az ismertebbeket, a világirodalom jeles magyar fordításai mellett. A világi tárgyú könyvek bizonyára a mindennapi asszonyi teendőkben segíthették Bethlen Zsuzsánnát. Ezek gyermekneveléssel foglalkozó munkák, orvosságos és az orvoslás tárgykörébe tartozó művek, gyümölcs- és növénytermesztési, állattenyésztési szakkönyvek vagy éppen a szakácsmesterségben eligazító írások. Ki kell emelni a gyűjtemény kéziratos darabjait (amelyek között Wesselényi Kata saját művei is helyet foglalnak), valamint a számos halotti beszédet, amelyek a 18. századi erdélyi nemesi családok kapcsolataira és tagjaik életére vonatkozóan jelentenek értékes forrást.

A könyvgyűjtésen kívül természetesen más módon is részt vettek a kulturális életben a Teleki asszonyok: iskolákat vagy konkrét tanulókat támogattak, tudományos és irodalmi művek megjelenését segítették elő, esetleg maguk is szerzőként működtek. Bethlen Kata és Vay Kata írói munkásságán kívül például említést érdemel Wesselényi Mária, a Cid-fordító Teleki Ádám felesége, aki *Szüntelen való örvendezésnek mestersége* címen fordította le Alfonso Antonio de Sarasa *Ars semper gaudendi ad veram animi quietem ex divinae providentiae consideratione comprandam* című kegyességi munkáját, amely a református kollégium nyomdájában jelent meg Kolozsváron 1784-ben. Egy másik fordítása, James Hervey angol egyházi *Elmélkedések* című művének magyarítása, kéziratban maradt.⁶⁸ Ő tehát biztosan túllépett azokon a határokon, amelyek a női olvasmányok körét a magyar nyelvű munkákra korlátozták, és tanúságot tett latin és francia tudásáról is.⁶⁹

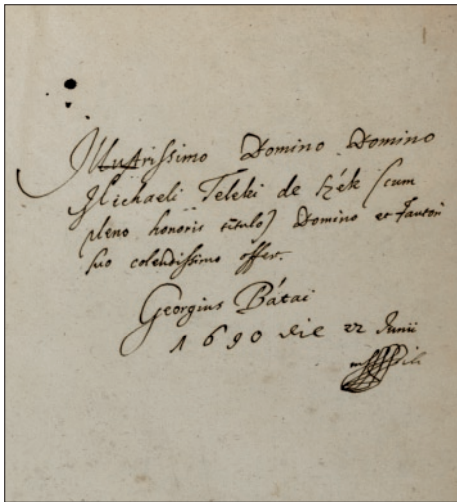
Az azóta történt kutatások fényében egyre nagyobb bizonyosságot nyer F. Csanak Dóra 1987-ben tett megállapítása, miszerint a magyar arisztokrata családok között ritkaságszámba menően csaknem valamennyi Teleki-generáció tudósok, írók, politikusok, jeles intellektussal és alapos műveltséggel rendelkező férfiak és nők egész sorával dicsekedhetett, s az is, hogy az elődök, az ősök némelyike a szokottnál nagyobb mértékben hatott közvetlenül is a család későbbi kiemelkedő tagjainak szellemi alakulására.⁷⁰ Ez a kijelentés a fentiek tükrében hatványozottan igaz a család bibliofil beállítottságára, hiszen az erdélyi kancellártól kezdve az akadémiai elnök koráig gyakorlatilag minden generációban volt valaki, aki összegyűjtött magának egy méretében, tartalmában vagy értékében kiemelkedőnek mondható bibliotékát, és az a legtöbbször nem maradt reprezentatív jellegű dísz, hanem az egyetemes magyar kulturális örökséget gyarapította. Ha pedig tágabb értelemben vesszük a könyvek iránti érdeklődést, akkor szinte nem is volt olyan felnőtt családtag, aki ilyen vagy olyan formában ne segítette volna a hazai művelődést és könyvkiadást, akár intézmények (iskolák, nyomdák) patronálása, akár bizonyos tanulók és kutatók támogatása, akár kész művek megvásárlása és elérhetővé tétele révén.

68 BAJZA József, *A Telekiek tudományos hatása = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 7*, szerk. Schedel [TOLDY] Ferenc, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1846, 92–129, ott 128.

69 Legalábbis a Hervey-fordításról beszámoló temetési beszédben a művet jelölő „sírhalmai” szó a könyv francia címére (*Méditations sur les tombeaux*) enged következtetni.

70 F. CSANAK Dóra, *Teleki László ősai a 18. század szellemi életében = Teleki és kora*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, ROZSNYÓI Ágnes, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987, 41–47, ott 41.

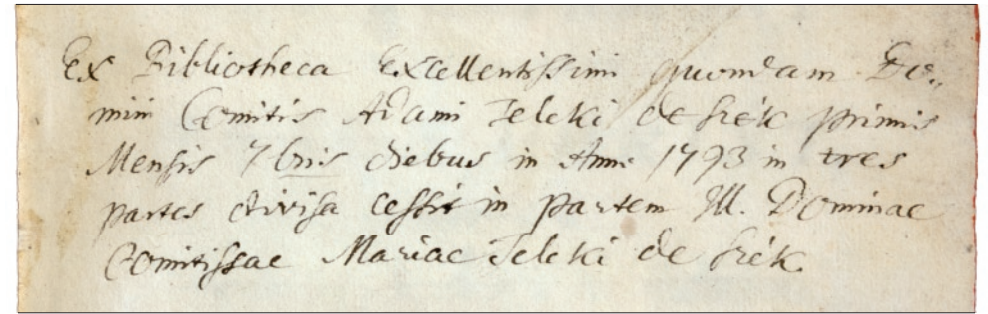

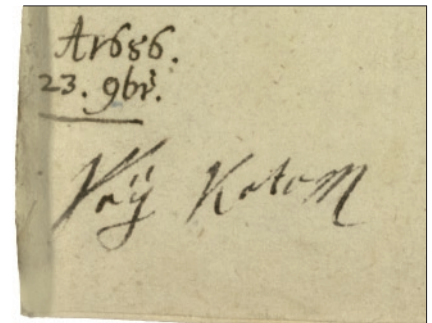
1. kép A kézzel írt ajánlás, mely szerint a könyvet megvásárlója, Bátai György kolozsvári lelkész Teleki Mihálynak ajándékozza (MTA KIK Tört. F. 293)

2. kép Árva Bethlen Kata (1700–1759), Teleki József (1675–1732) második felesége. A házastársak neves könyvgyűjtők voltak, gyűjteményeiket végrendeletükben mindketten a Nagyenyedii Református Kollégiumra hagyták

4. kép Kézirat bejegyzés Teleki Ádám könyvtárának a tulajdonos halála után történt szétosztásáról: a három lány egyenlő részt kapott, az egyiket a legidősebb, Mária. (MTA KIK Theol. Qu. 22)

5. kép Vay Kata possesszorbejegyzése (MTA KIK RM I. 8r 281)

3. kép A marosvásárhelyi Teleki Téka

6. kép A gernyeszegi Teleki-kastély